BOEKBESPREKING

DE WENTELGANG DER WETENSCHAP EN DE MAATSCHAPPIJ VAN MORGEN. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de Sociologie aan de Ned. Economische Hoogeschool te Rotterdam op 27 Oct. 1949 door Dr Fred. L. Polak

door Mr J. Bierens de Haan

Een bespreking van een in October 1949 uitgesproken inaugurele rede zou thans wat laat zijn, ware het niet dat het onderwerp waaraan deze rede gewijd is nog even actueel is, en deze actualiteit zal blijven behouden. Dit onderwerp is: de voortgaande mechanisering van bedrijfsleven en maatschappij. Hierover sprak Prof. Dr F. L. Polak bij de aanvaarding van zijn hoogleraarschap in de sociologie te Rotterdam. De rede droeg de titel: De wentelgang der wetenschap en de maatschappij van morgen.

De tendens van deze rede is: verontrusting over de toenemende mechanisering, die de mens dreigt te gaan beheersen, zoal niet ..... vervangen. Wij lezen over „wonderbaarlijke electronische reken- en denkmachines ..... die beschikken over de menselijke vermogens van „geheugen", „commando", „contrôle" en „communicatie met mensen". De spr. meent, dat „deze grootste van alle uitvindingen sedert de stoommachine, voor de wereld waarschijnlijk een geheel nieuw tijdperk inluidt ..... een omwenteling op industrieel gebied, bij welke vergeleken de eerste industriële revolutie, voortgezet tot op heden, vrijwel in het niet verzinkt. Immers reeds in een afzienbare toekomst zullen een toenemend aantal van de hogere specifiek menselijke organische functies van denkarbeid, herinnering, toezicht, leiding, scholing e.d. geleidelijk worden uitgeschakeld en vervangen door een fijn-mechanisch, vol-automatisch productieproces, met alle thans schier onvoorstelbare gevolgen van dien". Deze machines vereisen een kunstmatige taal, die dus ook ingang zal vinden. Daarbij komen theorieën van physici en mathematici, die beweren dat niet alleen machines, maar dat uiteindelijk ook de maatschappij op kunstmatige wijze volgens logisch-mathematische en kwantum-mechanische beginselen bestuurd zal kunnen worden.

Laten we, om het betoog te vereenvoudigen, al dadelijk met dit laatste afrekenen: de pretentie dat de maatschappij op kunstmatige, mechanische wijze, bestuurd zou kunnen worden. Daartoe is meer nodig dan een theorie van een fysicus, die ook een fantast is. Meer zelfs dan de constructie van dergelijke machines, gesteld dat die mogelijk zou zijn. Hiervoor zou vereist zijn, dat de samenleving van mensen automatisch, op de in de theorie veronderstelde wijze, zou reageren op deze mechanische „besturing". Dit lijkt al uitermate onwaarschijnlijk — zij laat zich nauwelijks door mensen leiden. Ook Prof. Polak doet geen moeite dit aannemelijk te maken. Integendeel: hij maakt het ons makkelijk dit door hem opgeroepen schrikbeeld niet al te ernstig te nemen. De twee autoriteiten op welke hij zich in dit verband beroept worden, in ander verband, in een van de vele noten (39), getypeerd, de een als naief en weltfremd, de ander als (naast goede kwaliteiten die het tegenovergestelde aanduiden) verward, inaccuraat, fantastisch. We zijn gaarne geneigd dit te aanvaarden. Het komt meer voor, dat een op eigen terrein kritisch en kundig fysicus of mathematicus, op het hem vreemde terrein der

maatschappij een on-kritisch fantast blijkt te zijn. De twee zozeer verschillende gebieden vereisen niet alleen een totaal verschillende soort kennis, maar ook geheel verschillende wijzen van denken en begrijpen.

Wanneer Prof. Polak zich dan ook afvraagt of de mechanisering van de maatschappij terugwerkt op de mechanisering der maatschappij-wetenschap, lijkt daarin een kritiek te zijn gelegen op de ontwikkeling der wetenschap, welke hij in Amerika meent te zien. Het geconstateerde feit dat de nieuwste machines allerlei verrichtingen kunnen uitvoeren welke tot nu toe speciale eigenschappen waren van de mens in de samenleving (zoals het zoeken van een doel door een radar-torpedo, wisselwerking bij een thermostaat, enz.) bewijst echter nog in het geheel niet, dat ook menselijke verrichtingen meer machinaal zullen worden en nog minder, dat het verschil tussen sociale en technische wetenschappen kleiner zou worden.

In de eerste plaats zijn dit steeds mechanisch bepaalde en beperkte functies. Maar vooral: het gaat er niet om wat machines kunnen, maar wat het wezen is van de samenleving, en van de sociale wetenschap en haar begripsvorming. Het is dan ook niet duidelijk wat Prof. Polak bedoelt als hij mededeelt dat het naar zijn mening een taak is der wetenschapssociologie „om na te gaan of er nog steeds onderscheid bestaat tussen beoefening van de natuurwetenschappen en van de sociale wetenschappen". Ten eerste is dat niet de taak van de wetenschapssociologie: deze kan alleen verklaren het feit dat een aantal werkers op sociaal-wetenschappelijk gebied, in een gemechaniseerde omgeving, zich in hun denken en door deze mechanisering laten beinvloeden. Het beantwoorden van deze vraag is, misschien, taak van de wetenschapsleer. Maar vooral: zij is reeds, m.i. definitief, beantwoord door de ontwikkeling der sociologie zelf, die andere, eigen en vruchtbare wegen is gegaan. Wanneer de schr. Karl Mannheim de grootmeester der Europese sociologie noemt, heeft hij zelf deze vraag reeds beantwoord. En zijn hele eigen betoog is zelf een antwoord: hieraan zijn natuurwetenschappelijke, mechanische, tendensen vreemd.

Dit lijkt toch wel een vraag te zijn uit een ver verleden; de ontwikkeling der machine kan haar niet opnieuw aan de orde stellen.

De indruk dringt zich op, dat Prof. Polak de ontwikkeling van de mechanisering, in de betekenis van vol-automatisering, en de uitwerking daarvan op de samenleving, wel overschat. Zo b.v. wanneer hij constateert (p. 17): „er zullen geen geschoolde arbeiders meer nodig zijn om de wijzerborden der instrumenten te controleren". Naast allerlei nieuwe volautomatische instrumenten „zullen meer en meer volautomatische fabrieken verrijzen". En wanneer daarop de vraag volgt: „zal in de technocratie van een vol-automatisch bedrijfsleven niet slechts de al of niet geschoolde arbeider, maar voorts ook de voorman, baas en chef, ja tenslotte evenzeer de particuliere ondernemer overbodig worden?"

Dit alles doet te veel denken aan de fantasieën van Gulliver, met welke de rede aanvangt.

In de eerste plaats is er de vraag of het huidige tempo van automatisering zich zal voortzetten of niet. Hierop kunnen van invloed zijn o.m.: oorlogsomstandigheden; beschikbaarheid van arbeidskrachten, kwantitatief en kwalitatief; beschikbaarheid van kapitaal; een bijzondere ontwikkeling van technische wetenschappen — hetgeen geen van alle constante factoren zijn. In de tweede plaats beperkt de volautomatisering zich tot bepaalde bedrijven; er zullen steeds bedrijven zijn, vooral kleinere

bedrijven (die nog steeds de meerderheid uitmaken), maar ook grote, waar dit niet mogelijk is. In de derde plaats is vol-automatisering een betrekkelijk begrip; men kan een z.g. vol-automatisch bedrijf bezoeken, waar men nauwelijks een arbeider ziet, terwijl het toch enige of vele duizende arbeiders in dienst heeft. De mechanisering betekent vooral: een verplaatsing van de arbeid, van het uitvoerende naar het voorbereidende, onderzoekende, controlerende, leidende werk, een verplaatsing van „hand"- naar „hoofd"-arbeid. In de vierde plaats moeten ook de vol-automatische werktuigen gemaakt worden, en moeten de machines en grondstoffen die hiervoor weer nodig zijn, voortgebracht worden: verplaatsing naar een vroegere periode in het productieproces. En in de vijfde plaats (en dit is misschien de voornaamste) gaat het niet om een wetmatig verlopend natuurproces, maar om mensen: individuele mensen, verhoudingen tussen mensen, menselijke collectiviteiten. En de reacties van deze zijn allerminst gedetermineerd door de mechanische ontwikkeling hunner omgeving. Er zijn tal van andere factoren die hier meespelen, die deze reacties mede beinvloeden of bepalen, en die ten slotte beslissend kunnen zijn. Gevoelens, waarderingen, belangen, wrijvingen, verlangens, macht- en strijdverhoudingen zullen zich steeds doen gelden. Er zal steeds menselijke arbeid, samenwerking, leiding, controle, enz. nodig zijn. Het wordt alleen anders in een (steeds slechts gedeeltelijk) gemechaniseerde omgeving.

Terecht wijst de schr. dan ook op de noodzaak van meer en beter sociaal-wetenschappelijk onderzoek, welks achterblijven hij een bedenkelijk verschijnsel noemt. En terecht merkt hij op, dat hierbij een meer synthetische aanpak nodig is. Doch m.i. is hij niet billijk t.o.v. de Amerikaanse lectuur, welke zich bezig houdt met de sociologische zijde van industriële problemen, wanneer hij meent dat deze industriële sociologie het stempel draagt van de mechanisatie en van de mechanische mens, met een „opvallende nalatigheid" t.o.v. sociale factoren en menselijke aspecten. Deze lectuur is inderdaad niet alarmerend in dit opzicht. Maar zij schenkt er volle belangstelling aan. Zo b.v. het boek van Moore, „Industrial relations and the social order", door de schr. genoemd als het meest gebruikte tekstboek. Het is waar, het menselijke, sociale element staat hier niet in het middelpunt. Maar in de twee hoofdstukken gewijd aan „The Worker and the machine" wordt het toch allerminst verwaarloosd. Het boek van Elton Mayo: „The social problems of an industrial civilization" is geheel hieraan gewijd. Eveneens de boeken van Roethlisberger: „Management and morale" en: „Management and the worker"; Whyte's „Industry and society", en andere. Het bekende „Western-Electric"-onderzoek gaat geheel in de richting van het menselijke element. Van deze werken kan men niet zeggen dat zij „cirkelen om de arbeidsproductiviteit van de mens-machine", zoals de schr. het uitdrukt. In het algemeen wordt aan het menselijke element in de literatuur, praktijk en opleiding, veel meer aandacht besteed dan vroeger. Gewezen moge nog worden op het onlangs verschenen werkje van Ir. Hijmans: „De toekomst van onze arbeid", waarin zeer (en misschien weer iets te) optimistische woorden zijn geschreven omtrent de invloed van de mechanisering op de persoonlijkheid van de arbeider en de sociale verhoudingen in het bedrijf.

Men kan intussen slechts waardering gevoelen voor de bezorgdheid, welke uit de woorden van Prof. Polak spreekt ten opzichte van de gevaren welke onze cultuur en daarmede onze samenleving bedreigen en

de crisis in welke deze zich bevindt. Men kan alleen van mening zijn, dat de schr. deze gevaren zoekt, waar zij niet in de eerste plaats gelegen zijn: in de mechanisering en z.g. vol-automatisering van het bedrijfsleven. Men zou kunnen spreken van „de mechanisering van de geest en de samenleving", als gevolg hiervan, maar men gebruikt dan toch een beeld dat, zoals de meeste beelden, niet juist en misleidend is. Het verschijnsel is te gecompliceerd om er hier op in te gaan. Het is m.i. vooral gelegen in het verloren gaan van het bewustzijn van laatste waarden en van maatstaven, van persoonlijkheid en godsdienst, in een toenemend materialisme en „puerilisme". Wanneer de toenemende mechanisering een der oorzaken daarvan is, naast andere, is zij dat toch op andere, meer gecompliceerde, meer indirecte wijze dan door een toenemende mechanisering van het bedrijfsleven, die de mens daar meer of min zou uitschakelen. Er zijn andere gevaren, welke cultuur en samenleving bedreigen, problemen op economisch en op politiek gebied, gevaren van massa en overbevolking, van communisme; van het te gecompliceerd worden der maatschappij, van machts- en geweldmiddelen.

Hoe dit ook zij: het betoog van Prof. Polak geeft aanleiding tot kritiek, maar zeker niet tot deze dat het beheerst zou worden door mechanische opvattingen — behalve in zoverre dat het zich hiertegen richt. „Het is uiterste tijd om te beseffen dat ernstige bezinning en beheerste geestkracht noodzakelijk zijn om dreigend onheil te voorkomen". Het is niet in de eerste plaats de taak der sociologie om dit te doen; maar zij kan een belangrijke bijdrage hiertoe leveren, door een zakelijke analyse van verhoudingen en krachten in de samenleving; waarbij zij niet haar aandacht eenzijdig op bepaalde, opvallende verschijnselen moet richten, maar het geheel in het oog moet houden en de diepere samenhang moet opzoeken. Terecht oordeelt de schr. daarbij: „er bestaat geen sociologische problematiek, los van waarderende cultuur- en maatschappij-beschouwing". Het zal er m.i. om gaan of de westerse wereld nog een, leven en samenleving dragend en richtende overtuiging, een geestelijke basis, zal kunnen vinden. Wij kunnen prof. Polak dankbaar zijn voor zijn bijdrage in deze richting.
